

תְּנַצֵּץ הַדְמָעָה. מַה יֵשׁ?
כִּבְר אֲמַרְנוּ לְעֵיל: הַסְטִיִּסְטִיקָה, אָחָא,
לֹא תָמִיד הִיא עֲנֵן נִבֵּשׁ... (נתן אלתרמן, יום המיליון)

משפחה מתימן בדרכה לעדן, 1949 (לע"מ)

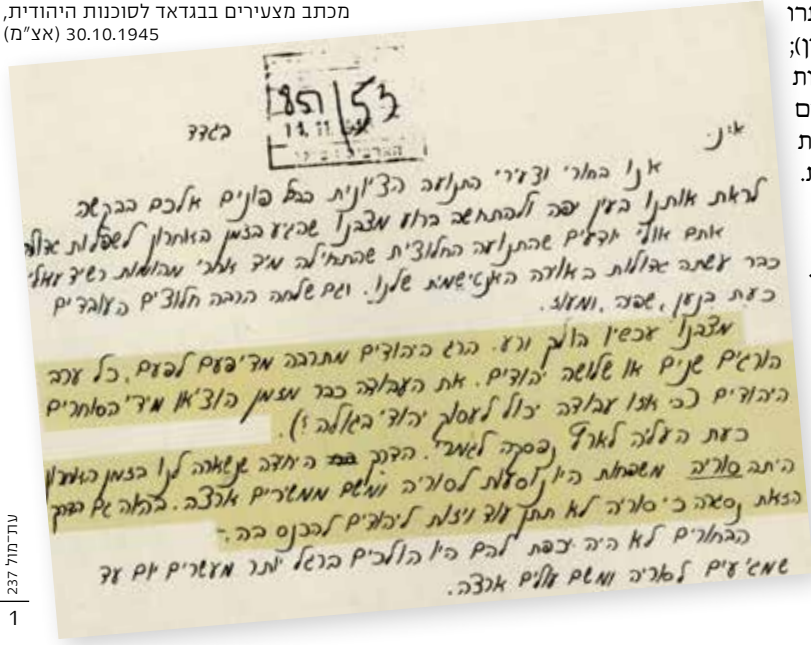
מי היסל את הגלויות? שאלת המיליון

סיום הנוכחות היהודית בארצות האסלאם: עדות המספרים

חיים סעדון

נראית פשוטה: בין השנים 1945 ל-1976 היגרו כמעט כל יהודי ארצות האסלאם מארצות הולדתם, למדינת ישראל או לארצות אחרות. מאז אמצע המאה ה-20 התמעטה הנוכחות היהודית בארצות האסלאם התמעטות ניכרת, מגמה הנמשכת בימינו.

מכתב מצעירים בבגדאד לסוכנות היהודית, 30.10.1945 (אצ"מ)

הנתונים המספריים נדמים ישירים ופשוטים, עובדה שקל להציגה. נצא בעזרתם למסע ממערב למזרח ונבחן מה נותר מהקיום היהודי בימינו: במרוקו חיים כ-2,500 יהודים; באלג'יריה לא נותרו יהודים; בתוניסיה חיים כאלף יהודים; בלוב לא נותרו יהודים; במצרים נותרו כמה עשרות; בתימן חיים כמה יהודים; בסוריה ובלבנון פחות מכך; בעיראק ובאפגניסטן לא נותרו יהודים; באיראן חיים כ-10,000 יהודים (לדברי השלטון); ובתורכיה נותרו כ-17,500 יהודים. בין שתי הארצות האחרונות קיים הבדל מהותי: באיראן שומרים היהודים על חיי הדת, אולם בתורכיה מורגשת התבוללות. בארצות האסלאם חיים היום כ-80,000 יהודים, בעיקר בשתי מדינות.

בין עובדות, הנחות ושאלות

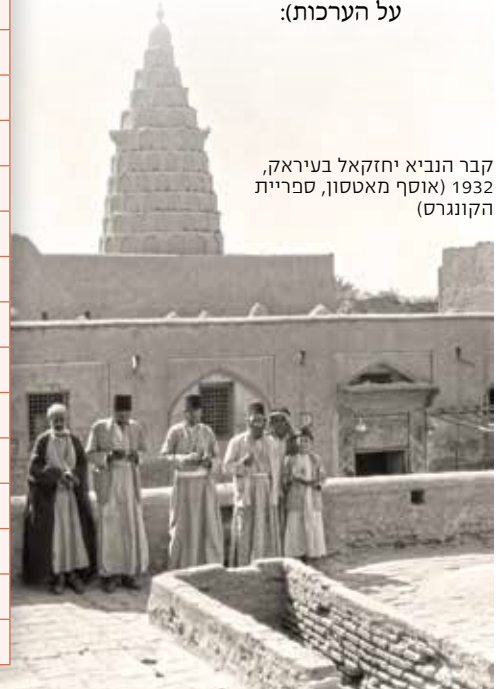
מסע דומה בשנת 1945 היה מגלה תמונה שונה לחלוטין. במרחב המכונה "ארצות האסלאם" חיו אז כמיליון יהודים. מעמדם המשפטי היה שפיר, ורבים מהיהודים נהנו מפריחה כלכלית ומעושר תרבותי. הם תרמו למדינותיהם בכל תחומי החיים, וברוב המקומות היו יחסים תקינים בינם לבין החברה הסובבת. המסקנה

ד"ר חיים סעדון - היסטוריון, דיקן הסטודנטים באוניברסיטה הפתוחה, מנהל מרכז התייעוד על יהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה, ועורך מייסד של סדרת הספרים "קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים".

האוכלוסייה היהודית בארצות האסלאם בשנים 1948-2010

2010	1996	1976	1969	1966	1948	ארץ
2,700	6,400	31,000	50,000	70,000	260,000	מרקו
		200	1,500	3,000	135,000	אלג'יריה
1,000	1,700	8,000	10,000	23,000	90,000	תוניסיה
			100	6,000	40,000	לוב
100	200	500	1,000	25,000	75,000	מצרים
	100	500	2,500	6,000	125,000	עיראק
200	200	500		2,000	45,000	תימן
100	800	4,500	4,000	4,000	27,000	סוריה
10,400	14,000	80,000	80,000	80,000	80,000	איראן
			1,000	6,000		לבנון
				400	8,700	עדן
			250	300	28,000	הודו ופקיסטן
		200	800	800	5,000	אפגניסטן
17,600	19,400	30,000	39,000	40,000	80,000	תורכיה
32,100	42,800	155,400	190,150	266,500	998,700	סך הכול

מהטבלה שלהלן נראות המגמות הברורות (מקצת הנתונים מבוססים על הערכות):

קבר הנביא יחזקאל בעיראק, 1932 (אוסף מאטסון, ספריית הקונגרס)

עולה מתימן בהר ציון, 1958 (לע"מ)

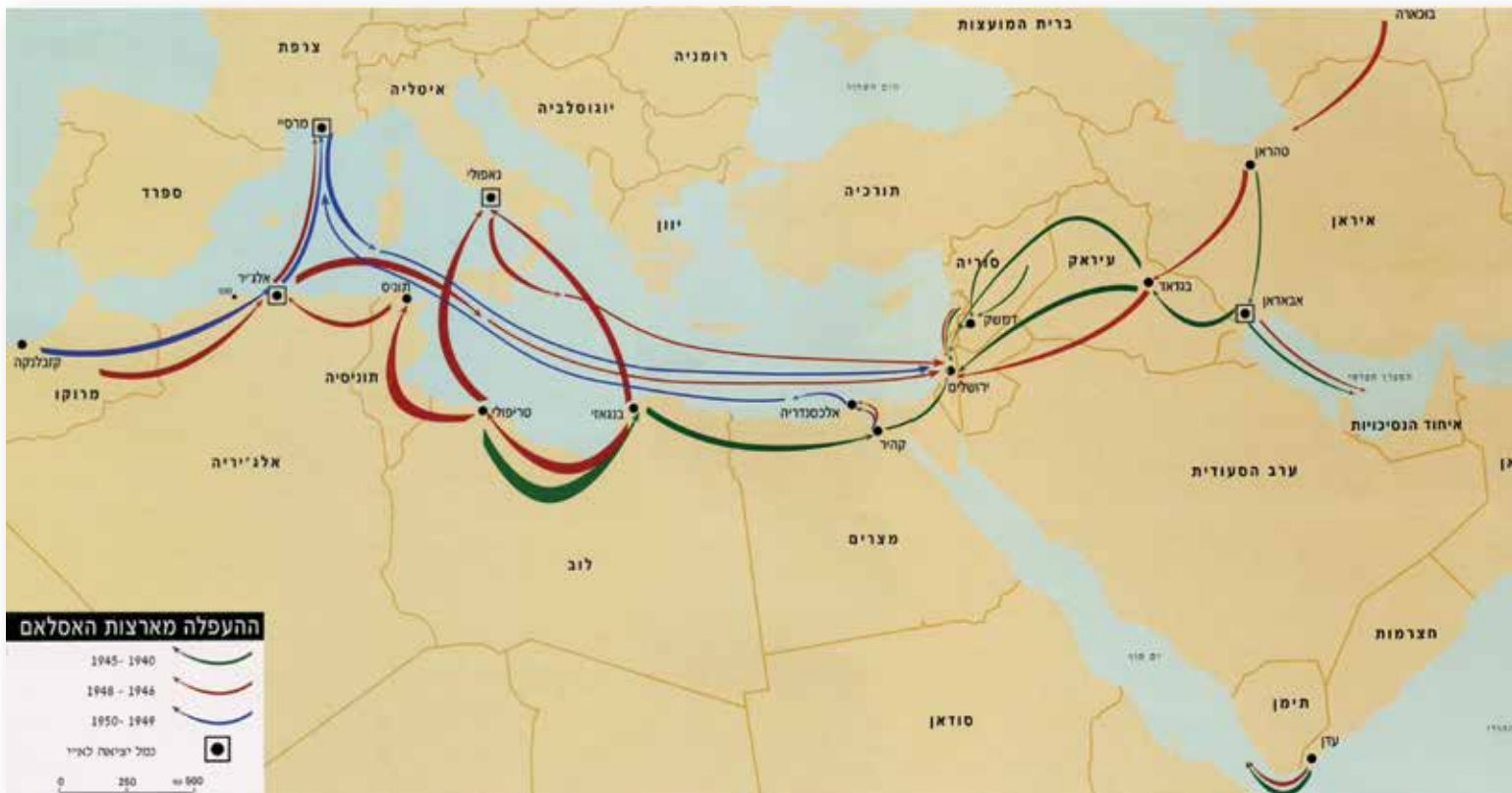
"חבלי משיח" או "ראשית חטאת"?

בחינה של הנתונים המספריים מעלה תופעות נוספות. למשל, מהקמת המדינה ועד סוף שנת 1949 עלו לארץ 117,661 יהודים. כלומר יותר מעשרה אחוזים מהיהודים בארצות הרלוונטיות עלו לישראל בפרק זמן קצר להפליא, בשנה הראשונה להקמתה. האם היו אלה "פעמי המשיח"? אם כן, למה רק מתי מעט עזבו את ארצותיהם? מתימן עלו כ-75 אחוז מהקהילה היהודית, שמנתה בשנת 1948 כ-45,000 נפש. הרב עמרם קורח, הרב הראשי האחרון ליהודי תימן, הכתיר את פרקי ספרו "סערת תימן" בשמות "לקראת ב'א הק'ך" (רצח שליט תימן), "חבלי משיח" (הפגיעות ביהודים), "אתחלתא דג'אלה" (תחילת העלייה), ולבסוף "חיסול הגולה". בסיום משווה המחבר בין גאולת ישראל ממצרים לבין היציאה מתימן, ומסכם: "עורי תימן התנערי מעפרך [...] כי שלמו ימי אבלך".

הפרשנות של הרב קורח ל"חיסול הגולה" בתימן היא משיחית. היקף העלייה בפרק זמן קצר, בהמשך לעלייה מתימן כבר משלהי המאה ה-19, דתיותם של יהודי תימן ומקומו של הרעיון המשיחי בקהילה יכולים להצדיק את דבריו. אולם קשה למצוא עדויות מובהקות לכך שהרעיון המשיחי הוא שהביא ליציאה ההמונית מארצות אחרות. בספרו של נ"מ שטרית "אימת החלום", העוסק ביהדות מרוקו, נקראת התקופה הנדונה "מבוכות תש"ח", ואילו העלייה שהחלה עם עצמאות מרוקו (1956) הוכתרה בשם הטעון "ראשית גאולה, ראשית חטאת". אכן, בעליית יהודי מרוקו סמוך לקום מדינת ישראל חסר היסוד של עלייה המונית ומקיפה שהיה בתימן. זאת ועוד: האם מיעוט העולים מאיראן באותה תקופה מלמד על העדר זיקה משיחית-דתית בקהילה זו? דוגמאות אלה מלמדות על מורכבות הדיון בגורם המשיחי כסיבה לסיום הנוכחות היהודית.

הבעיות שאֵתן צריך להתמודד ההיסטוריון אינן פשוטות כלל ועיקר. ראשית, יש להחליט האם המספרים מצביעים על תופעה. מקובל להניח שכך הדבר: מדובר בהגירה של רוב היהודים שחיו במרחב גאוגרפי בעל מכנה משותף, בפרק זמן מוגדר של כ-30 שנה. היהודים עזבו בידיעה ברורה כי לא ישובו עוד לחיות בארצות הולדתם. חוקרים הציעו שמות שונים לתופעה זו: "חיסול גלויות", "גירוש היהודים", "יציאת היהודים", "עקירה", "התרוקנות", "סיום הנוכחות היהודית" או "עליית יהודי ארצות האסלאם". כל כינוי שנבחר מגלם שאלות ומורכבויות.

שנית, ההגירה מסייעת להיסטוריון להבין את הנתונים בתבניות המקובלות, אולם בפנינו ניצבות סוגיות נוספות: מהם מקורותיו? מהי המתודולוגיה המתאימה? אילו גורמים מעורבים בתהליך? מהן הסיבות לסיום הנוכחות היהודית? באיזו מידה ניתן לראות בתהליך זה המשך של ההגירה והעלייה מאותן הקהילות לפני 1945? זאת ועוד: האם היה תכנון מרכזי לאותה הגירה המונית, ואם כן בידי מי? האם תהליך ההגירה היה ניתן לשליטה? האם התהליך רציף, או שהיו גלי הגירה מוגדרים? עד כמה רצו השליטים, והחברה המקומית, ביציאת היהודים? מה עלה בגורל הרכוש (הפרטי והקהילתי) ואוצרות התרבות? מה נשאר מהתהליך הדרמטי בזיכרון ההיסטורי, הקהילתי והאישי? העיתוי שבו עולה הדיון אף הוא, כמובן, גורם משפיע... אפשר היום לבחון שאלות אלה מתוך פרספקטיבה של עשרות שנים, על יסוד מחקרים רבים שנכתבו על הגירת היהודים מארצות האסלאם ועל גורמיה ומאפייניה המשתנים. למרחב הנדון יש מאפיינים משותפים, אולם ההבדלים הפוליטיים, הדתיים והתרבותיים בין המדינות גדולים, וכך גם השוני בהתפתחות הקהילות היהודיות בהן.

נתיבי ההעפלה מארצות האסלאם בים וביבשה, 1945-1950 (מפה: מישל אופטובסקי)

שקדמו לעצמאותה. המספרים מעידים מתי התרחש גל העלייה הגדול: 61,295 יהודים עלו ממרוקו בשנים 1955-1956, כמעט שני שלישים מעולי מרוקו בטווח השנים 1952-1957. מתוניסיה עלו 12,649 בשנים 1955-1956, שהם כ-40 אחוז מכלל העולים ממנה בתקופה זו. נראה שהסיבה העיקרית נעוצה בחששם של היהודים במרוקו ובתוניסיה לעתידם כאשר יהפכו מדינותיהם לעצמאיות. גם כ-120,000 יהודי אלג'יריה יצאו ממנה בשנים 1961-1962, בתהליך קבלת עצמאותה. יהודי אלג'יריה היגרו ברובם לצרפת, אך רוב יהודי מרוקו ותוניסיה עלו לישראל. יציאת היהודים ממדינות אלה קשורה להגירת המתיישבים הצרפתים מאותן ארצות לקראת עצמאותן, אלא שהאחרונים חיו בהן תקופה קצרה מאוד בהשוואה ליהודים.

הנתונים המספריים מגלים טפח ומכסים טפחיים. גם אם נסיק מהם על מגמה או על תופעה, הרי שזו פתוחה לפרשנויות נוספות. למשל, יציאת היהודים מארצות ה"מגרב" עם סיום השלטון הקולוניאלי אין משמעותה שלא פיעמו בקרב חלקם רגשות דתיים וכיסופים משיחיים. יש המפרשים את הנתונים כבריחה או כגירוש של היהודים, ואחרים יטענו כי הציונות היא שגרמה ליהודים לצאת. אלה ואלה צריכים להוכיח את הדברים באמות המחקר המקובלות, ועלינו להעמיק חקור בדברים. במהלך דור אחד, בשנים 1945-1975, הסתיימה הנוכחות היהודית בארצות האסלאם, באזורים שבהם חיו יהודים מאות ואלפי שנים בטרם הופעת האסלאם. יש הרואים בכך את מימוש חזון הנביא בגולה "ויקבצתי אתכם מן-העמים, ואספתי אתכם מן-הארצות אשר נפוצתם בהם ונתתי לכם את אדמת ישראל" (יחזקאל יא, ז); אחרים יציגו זאת כ"גירוש", "עקירה" או "סיום הנוכחות", שנקטעה באֶפֶה בתקופה שבה מרבית הקהילות פרחו ברוב תחומי החיים. מחיים עשירים אלה נשארה "מורשת" - שעל אופייה, מהותה ומורכבותה נאבקים מעצבי הזכרון.

הרחבה של טווח השנים תשנה מעט את התמונה. בשנים 1948-1951 עלו 120,828 יהודים מעיראק, 25,747 מלוב ו-42,288 יהודים מתימן. בסך הכול עלו אז 188,868 יהודים מארצות האסלאם, שהם כמעט 20 אחוז מכלל העלייה בשלוש שנים אלו, וכעשרה אחוזים מכלל העולים לישראל עד 1959. תופעה זו ידועה בשם "חיסול גלויות", עלייה של רוב הקהילה בפרק זמן קצר. מדינת ישראל נרתמה לארגונה ולקליטתה של עלייה זו מחשש לגורלן הצפוי של הקהילות. ביוני 1948 פרצו מהומות נגד היהודים בלוב, שהחלה בתהליך קבלת עצמאותה; ממשלת ישראל ראתה בכך סכנה מוחשית ליהדות לוב ולכן ארגנה את יציאתה, בסיוע גורמים בין-לאומיים. בתימן הביא רצח השליט בשנת 1948 לפרעות בשכונה היהודית בצנעא שנראו כמבשרות את העתיד. בעיראק עלו רוב היהודים, כ-88,000 נפש, בתוך כשנה מיום פרסום "חוק הוויתור על הנתינות" בשנת 1950. המספרים מסייעים להבין כי הסיבה המרכזית להגירה של רוב היהודים מתימן, מלוב ומעיראק הייתה המצב המדיני והחשש לגורלם הצפוי. בשנים 1948-1951 הגיעו לישראל 330,986 עולים מארצות האסלאם, שהם כמעט מחצית מכלל העולים באותן שנים, ורובם משלוש הקהילות שזכרו. אך מהו חלקה של הפעילות הציונית בעיראק ובלוב לעידוד העלייה ולארגונה? האם לא נשקפה סכנה דומה ליהודי תוניסיה, מצרים או סוריה?

בשנים 1952-1957, שנות המאבק לעצמאות ה"מגרב" משלטון קולוניאלי, עלו 99,002 יהודים ממרוקו ו-28,211 יהודים מתוניסיה - שהם כ-40 אחוז מיהודי מרוקו, ורק כרבע מיהודי תוניסיה. מה מלמדת ההשוואה על מניעיהם? האם הסלקציה בעלייה שהנהיגה מדינת ישראל בארצות אלה מנעה עלייה נרחבת יותר? יש הסבורים כך, אולם השליחים מישראל טענו כי הריבוי הטבעי של יהדות מרוקו היה גדול מממדי העלייה בשנים

לעיון נוסף

1. מ' לסקר, ישראל והעלייה מצפון אפריקה, אוניברסיטת בן-גוריון 2006.
2. ח' סעדון (עורך), בגלוי ובסתר: העלויות הגדולות מארצות האסלאם (1948-1967), ירושלים תש"ס.
3. S. Trigano (dir.), *La Fin du judaïsme en terres d'islam*, Paris 2009.